

В. В. Скорик,
доктор сільськогосподарських наук,
Носівська селекційно-дослідна станція
Чернігівського інституту
АПВ НААН

УДК 633.14:324:631.527.541

Донор ультракороткостеблості життя озимого (*Secale cereale* L.) Гном 2

Стабілізаційним (доцентровим) добором був створений донор короткостеблості життя озимого (*Secale cereale* L.) з висотою рослин 50–60 см. Уперше було запропоновано символіку нового алеля гена короткостеблості *H1-2H1-2* і назву донора Гном 2 (*Gnome 2*). У донора Гном 2 встановлено прямі генетичні кореляції висоти рослин з кількістю квіток у колосі, довжиною колоса, масою зерна з рослини, масою 100 зерен з рослини; обернені – зі щільністю колоса та масою зерна з колоса.

Ключові слова:

жито озиме, донор ультракороткостеблості Гном 2, добір, успадкування, адитивні гени, ефект гетерозису, продуктивна кущистість

Вступ. Необхідність підвищення «почуття еволюційної відповідальності» за генетичну різноманітність рослинного і тваринного світу обґрунтована і набула для прогресу цивілізації стратегічного значення. Харлан підкреслював: «у майбутніх програмах селекції ми не можемо допустити ігнорування будь-якого джерела корисних генів... Доля людського роду залежить від нашої здатності розуміти і досліджувати зародкову плазму рослин» [1]. Створення, підтримання, ідентифікація, вивчення, збереження та генетично обґрунтоване використання джерел і донорів зародкової плазми рослин у більшості аграрно розвинених країн світу розглядається як національний пріоритет – найважливіша умова результативності селекційних програм.

Сьогодні відбувається «гонитва за генами», які контролюють стійкість рослин до вилягання, патогенів, зниженої температури, водозабезпеченості, освітленості, високого вмісту біологічно важливих речовин тощо. Оскільки створення господарсько-цінних геноносіїв пов'язано зі значними витратами коштів, передача їх для загального використання впродовж відповідного часу в більшості країн світу обмежується.

Поняття ідеатипу (ідеального типу) як рослини «з модельними ознаками», що впливають на фотосинтез, ріст і (у хлібних злаків) зернову продуктивність було введено Дональдом [2]. Він підкреслював, що селекція переважно спрямована на ліквідацію недоліків і підвищення врожайності, однак, на його думку, цього недостатньо. Модель рослин для специфічних цілей існує з найдавніших часів.

Вивчення селекції, генетики, фізіології, росту, конкуренції різноманітних умов вирощування рослин упродовж останніх 40 років призвело нас до власного опрацювання ідеатипу життя озимого, яке вирощується у сприятливих умовах. Ідеатип життя озимого повинен мати коротке (до 100 см), товсте, міцне стебло з коротким верхнім підколосовим міжвузлям; п'ять прямостоячих листків з кутом відхилення від стебла 15–20° з фотосинтетичною потужністю, що наростає знизу до гори [3]; колос «петкуського» типу з рівномірним чотирирядним розміщенням не менше 68 великих зерен [4]; рівномірні довгі вустюки; вісім-десять розвинутих з осені сланких стебел, які за відновлення вегетації весною набувають рівномірного вертикального напрямку з

високим співвідношенням первинних [3] і додаткових коренів. Ідеатип життя передбачає стійкість до умов перезимівлі, фузаріозних хвороб (снігова пліснява, кореневі гнилі), імунітет до борошнистої роси [5], бурої і листової іржі, ріжок, високу озерненість, помірну щільність колоса, великозернистість [6] (> 60 г маса 1000 зерен). Ідеатип повинен передбачати високу конкурентоздатність з бур'янами [7], мати високу продуктивність колосу (> 2,5 г) і рослин, потребувати помірної норми висіву насіння (1,5–2 млн/га). Фундаментальні дослідження описаного ідеатипу життя набули актуальності. Успішність селекції життя тісно пов'язана з постійним пошуком нових генетичних джерел і донорів специфічної короткостеблості [8]. Мета селекції життя озимого – досягнення максимального виходу продукції з одиниці площі (> 10 т/га) при мінімальних витратах викопної енергії і максимальному збереженні довкілля.

Методика досліджень. У 1974 р. розпочато добір найкороткостебловіших рослин з популяції життя озимого F₃ Саратовське 4/к-10028, висота яких зумовлена домінантним геном у гетерозиготному і гомозиготному стані з метою виділення серед них

гомозиготних генотипів ННН. Після десяти циклів добору в 1984 р. популяція набула гомозиготного стану за геном короткостеблості ННН, а середня висота новоствореної субпопуляції зменшилася до 59,90 см. За десять циклів добору в мінус-напрямку висота рослин зменшилася від вихідної популяції в 1974 р. на 60,43 см, що становило 49,80% [6].

У 1984 р. незалежно від основного напрямку селекції найкороткостебловіших рослин започатковано відгалуження стабілізаційного (доцентрового) добору рослин з висотою нижче 60 см і вище 50 см. Селекція проводилася з дотриманням вимог панміксії на просторово ізольованих ділянках. Щорічно перед початком квітання видалялися особини з крайніми вираженнями висоти, а для спрямованого перезапилення залишалися рослини виключно з висотою 50–60 см. Протягом 27 років відбувалася стабілізація висоти рослин на заданому рівні. Кожне наступне покоління утворювалося спрямованим перезапиленням у межах рослини з нижчою фенотипічною і генотипною мінливістю, в результаті амплітуда варіювання висоти рослин-нащадків постійно зривувалася. Висота рослин популяції набувала ексцесивного розподілу з характерним значним накопиченням частот у класах, наближених за величиною до середнього значення ознаки [9–12].

Результати досліджень. Основним результатом стабілізаційного (доцентрового) добору вважаємо планомірну зміну популяційної середньої висоти рослин в поколіннях нащадків у бажаному для селекціонера напрямку. За фенотипічними значеннями висоти батьківських рослин проводився стабілізаційний добір з оцінками відповідних значень кількісних ознак у їхніх прямих нащадків. У табл. 1 наведено динаміку зміни статистичних параметрів висоти рослин із застосуванням стабілізаційного добору під час створення донора домінантної коротко-

стеблості Гном 2 упродовж 27 років. Середня висота рослин за роки досліджень становила $54,49 \pm 0,49$ см, виявляла незначну відмінність в окремі роки і не виходила за межі 50–60 см. Амплітуда варіювання (lim), фенотипічні та генотипні середні квадратичні відхилення (S_p і S_G), фенотипічні і генотипні коефіцієнти варіювання (V_p і V_G), виявляли поступове, хоча і нерівномірне за роками, зменшення абсолютних величин під впливом дії стабілізаційного добору.

На початкових етапах добору в нащадків виявлялися рослини, які перевищували верхню задану межу висоти 60 см на 15–16 см. За повторення стабілізаційних доборів величини позитивного селекційного диференціалу (+ S_d) нерівномірно за роками зменшувалися. Негативний селекційний диференціал (- S_d) більш повільно рівномірно за роками також зменшував абсолютне значення. Зменшення амплітуди варіювання висоти рослин за роками досліджень стабілізаційного добору призвело до скупчення варіантів навколо величини середнього

арифметичного. За висотою рослин у популяції жита встановлено помітно більшу частоту вияву риверсій у напрямку вищого стебла. Амплітуда розподілу висоти рослин у різні роки не абсолютно однакова, за роками зміщувалася в напрямку нижньої заданої межі висоти рослин.

Коефіцієнт успадковування визначає міру питомого впливу генетичної мінливості у загальній мінливості популяції [8]. Експеримент побудований таким чином, що кожного року визначалися коефіцієнти успадковування в широкому (H^2) і вузькому (h^2) розумінні, а також була можливість порівняти їх з реалізованими показниками успадкованості. Успадковування в широкому розумінні визначалося відношенням генотипної до фенотипічної дисперсії. Коефіцієнт успадковування в широкому розумінні виявляв середню величину – за роками досліджень не встановлено істотної різниці між величинами варіації, зумовленими спадковими відмінностями. Успадковування у вузькому розумінні визначалося більш складними алгоритмами – за подвоєним коефіці-

Таблиця 1

Динаміка параметрів висоти рослин (см) стабілізаційного добору жита озимого Гном 2 (1984–2010 рр.)

Роки	$\bar{X} \pm S_x$	S_p	V_p	lim	S_G	V_G	H^2	h^2	S_{d+}	S_{d-}
1984	59,90±0,43	8,3	30	30	3,8	5,3	0,57	0,46	15	5
1985	58,64±0,32	5,3	9,0	32	3,4	6,2	0,41	0,28	16	6
1986	54,35±0,26	3,5	6,4	21	2,6	4,3	0,55	0,44	8	3
1987	56,04±0,26	3,5	6,2	21	2,4	4,2	0,47	0,31	7	4
1988	56,28±0,32	2,8	5,0	17	2,3	3,8	0,66	[0,45]	2	5
1989	52,34±0,41	3,3	6,3	20	2,5	4,1	0,57	0,34	4	6
1990	56,82±0,52	3,3	5,8	20	2,4	4,0	0,53	0,27	6	4
1991	53,44±0,48	3,8	7,2	23	2,6	4,8	0,47	0,31	5	8
1992	52,56±0,51	3,0	5,7	18	2,2	3,9	0,54	0,27	0	8
1993	54,48±0,46	3,0	5,5	18	2,3	3,6	0,59	0,35	2	6
1994	55,86±0,52	2,7	4,8	16	2,0	3,4	0,55	0,29	6	2
1995	49,62±0,56	2,8	5,7	17	2,1	3,0	0,56	0,31	0	8
1996	52,77±0,48	3,0	5,7	18	2,3	3,9	0,59	0,33	4	4
1997	54,61±0,52	3,0	5,5	20	2,3	4,2	0,59	0,29	6	4
1998	57,32±0,50	3,2	5,5	19	2,4	4,1	0,56	0,30	6	3
1999	52,72±0,52	3,0	5,7	18	2,1	4,3	0,49	0,27	4	4
2000	54,32±0,49	3,0	5,5	18	2,0	4,2	0,44	0,29	6	9
2001	51,87±0,54	2,5	4,8	15	2,0	3,6	0,64	0,32	2	3
2002	54,71±0,52	2,8	5,2	17	2,0	4,1	0,50	0,22	5	0
2003	48,36±0,36	2,3	4,8	14	1,9	3,6	0,66	0,29	6	8
2004	55,87±0,42	2,7	4,8	16	1,9	3,7	0,51	[0,35]	4	2
2005	56,62±0,54	2,3	4,1	14	1,8	3,2	0,60	0,32	2	2
2006	54,84±0,53	3,0	5,5	14	2,1	4,8	0,49	0,28	5	3
2007	56,21±0,48	2,7	4,7	15	1,9	3,6	0,51	0,24	3	3
2008	52,04±0,44	2,0	3,8	12	1,5	2,8	0,56	0,26	0	3
2009	54,27±0,48	2,3	4,3	14	1,8	3,1	0,60	0,31	0	4
2010	54,36±0,52	2,2	3,9	13	1,6	2,8	0,55	0,27	0	4

Професор В. Д. Кобилянський (Росія, зліва) і доктор с.-г. наук В. В. Скорик (Україна, справа) під час дискусії на міжнародному симпозиумі EUCARPIA. 29.06 – 02.07.2010 р. Мінськ-Жодіно, Білорусь

ентом кореляції в системі батьки – нащадки. У випадках, коли кореляція між батьками і нащадками перевищувала 0,5, застосовували трансформацію кореляції в регресію і обчислювали відповідний коефіцієнт успадкування [8]. В табл. 1 випадки обчислення коефіцієнта успадкування за регресією нащадків до батьків виділені квадратними дужками. Параметр h^2 у часі коливався від низького до помірного, але жодного разу не перевищував $h^2 = 0,46$. Випадків оберненої адитивної кореляції між висотою батьків і нащадків в експерименті не встановлено.

Коефіцієнт h^2 показує величину генетичної адитивної компоненти у загальній фенотипічній мінливості висоти рослин. Адитивні компоненти генетичного варіювання зумовлюють частку спадкових чинників, які в мейозі і під час запліднення передаються безпосередньо від батьків до нащадків. Успадкування в широкому розумінні показує загальний генетичний вплив ознаки батьківського покоління на нащадків, а в вузькому розумінні виключається ефект дії домінантних та епістатичних чинників. Порівнюючи між собою величини успадкування в широкому та вузькому розуміннях, визначають стратегію селекції ознаки і прогнозують ефективність прямого добору. В середньому за роки досліджень $H^2 = 0,54$, а $h^2 = 0,31$, тобто 57% загальної генетичної мінливості зумовлено адитивними генами, які доступні прямому до-

бору за фенотипом. Решта генетичної мінливості (43%) припадала на домінантні та епістатичні чинники, які переважно зумовлюють ефект вияву гетерозису. В наступне покоління дія домінантних та епістатичних генів не передається, оскільки в результаті кросинговеру в мейозі змінюється вміст генетичного матеріалу в нових хромосомах порівняно з вихідними [13]. Співвідношення впливу адитивних чинників, з одного боку, та неадитивних, з другого, за роками досліджень виявлялося неоднаково. Результати кожного циклу добору перевірялися випробуванням прямих нащадків. Прогнозована ефективність прямого добору в плюс- і мінус-напрямах наближена до реалізованої.

Застосування стабілізаційного добору передбачало прагматичну мету – створення донора із заданою висотою рослин жита. Закріплення гомозиготності за геном домінантної короткостеблості ННН після восьмого циклу добору найкороткостебловіших рослин і наступне відгалуження спрямованого добору короткостеблових рослин на рівні 50–60 см виявляло факт поліморфізму висоти за фенотипом. Генетичну відмінність популяції, утворену і підтримувану штучним добром, М. Є. Лобашов називав генетичним поліморфізмом [14], а М. А. Соболев та А. А. Жученко генетичною гетерогенністю [15,1].

Гомозиготні за домінантним алелем ННН рослини виявляли різний рівень короткостеблості, зокрема в

1984 р. – від 45 до 75 см. Рекурентні стабілізаційні добори в межах домінантно короткостеблових гетерогенних за алелем ННН рослин дали можливість зафіксувати постійний вияв висоти на рівні 50–60 см. У ході цього експерименту реакція на стабілізаційний добір не була ні постійною, ні строго лінійною, хоча триває він досить довго. Експеримент триває, щоб мати цілковиту впевненість у достовірності ефекту закріплення рекомбінацій. [16]. Використано потенційну мінливість висоти рослин, зумовлену гетерогенністю домінантного гена-супресора НН, яка в результаті стабілізаційного добору повільно переходила в гомогенний стан. Перегрупування кількох алелів полігенів відбувалося способом послідовних доборів відповідних кросинговерів. У низці поколінь стабілізаційного добору кросинговери закріплювалися в комбінації полігенів, це утримувало популяцію на рівні 50–60 см висоти рослин. Селекціонера спонукала звичайна природна допитливість: «А що з цього вийде?».

У дискусії з професором В. Д. Кобилянським, першим оригіном домінантних алелів гена короткостеблості НН, ми спільно дійшли висновку, що виявлено новий алель домінантного гена, погодилися з його символікою – НН-2НН-2 і назвою донора Гном 2 (Gnome 2) [17]. На нашу думку, у вихідній популяції в гомозиготному стані домінантна короткостеблість контролювалася серією множинних алелів гена-супресора НН. Спрямований в мінус-напрямку, а потім стабілізаційний добори зменшили генотипну мінливість і вираження компонент варіанси. Рекомбінація перетворила приховану мінливість у виражену через зниження кореляції між алельними ефектами у зчеплених локусах. Алель НН-2 повністю підкорив популяцію, що забезпечило стабільний вияв частоти генотипів з висотою 50–60 см. Добір підвищив частоту вияву генів, поступово зафіксував

і перевів їх у гомозиготний стан. Створено можливість швидкого залучення нового донора короткостеблості в динамічний процес селекції з використанням спрямованих або насичувальних схрещувань [18].

Визначити селекційну цінність рослин безпосередньо за фенотипічною цінністю без порівняння з їхніми прямими нащадками неможливо. У процесі стабілізаційного добору за висотою рослин у межах домінантного генотипу короткостеблості жита озимого варіаційні розподіли зберігали симетричність ряду і його кривої, але виявилися не характерні для нормального розподілу скупчення частот у центральних класах, у значенні ознаки, близької до величин середнього арифметичного ($\bar{X}$), моди (M_0) і медіани (Me). Такі скупчення утворювали високу, пікоподібну криву, відгалуження якої стрімко опускаються по вісях ординат на вісі абсцис і потім різко переходять у вигляді сплюснених «хвостових» частин кривої, утворюючи «шлейфи» в обидва боки (рис. 1) Тип розподілу, що виявився в цьому разі, називається ексцесивним, або позитивним ексцесом [9,10,12].

Бажано, щоб новий донор домінантної короткостеблості не втрачав, а нагромаджував основні складові продуктивності жита, накопичені попередньою селекцією впродовж тривалого часу. Середня продуктивність нащадків є кращим і більш надійним показником, ніж продуктивність окремої батьківської рослини [17].

Однією з обов'язкових умов для внесення кращих зразків до числа донорів має бути наявність відповідної інформації про їхню генетичну природу [18]. У табл. 2 наведено генетико-статистичні параметри кількісних ознак донора домінантної короткостеблості жита озимого Гном 2.

За співвідношенням генотипної і фенотипічної дисперсій (S^2) визначають важливий селекційний параметр – успадкування в широкому

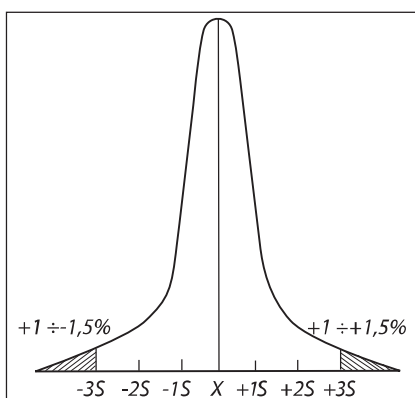

Рис. 1. Позитивний ексцес варіювання висоти рослин донора короткостеблості Гном 2 (Gnome 2) жита озимого (*Secale cereale* L.)

розумінні, що за висотою рослин становило $H^2 = 0,5327$. Коефіцієнт успадкування у вузькому розумінні, обчислений за подвоєною кореляцією між батьками і нащадками, становив $h^2 = 0,5083$. За абсолютними значеннями H^2 і h^2 помірні і дуже близькі. Це означає, що в популяції донора Гном 2 висота рослин зумовлена переважно дією адитивних чинників. Для практичної селекції можна зробити концептуальний висновок про необхідність застосування прямого добору за висотою рослин з перевіркою його результатів по нащадках. Величини мінливості (V_p і V_G) різнилися між

собою неістотно, як і розкид варіювання (lim).

Зміна ознак у бажаному напрямку – мета селекції. Для оцінки побічного впливу добору на ознаки використовують коефіцієнт кореляції (r). Кореляція між значеннями двох ознак у рослин називається фенотипічною кореляцією (r_p). Кореляція між генотипними значеннями ознак називається генотипною (r_G), а кореляція між відповідними адитивними генотипними значеннями цих ознак називається адитивною кореляцією (r_A). Кореляція між середовищними ефектами двох ознак називається середовищною кореляцією (r_E). У зв'язку з радикальним штучним зменшенням висоти рослин жита Гном 2 відносно вихідної популяції виникає необхідність визначити паралелізм зміни складових ознак продуктивності, які не піддавалися впливу прямого добору. У подальшому аналізі з метою скорочення обсягу тексту публікації фенотипічні і середовищні кореляції обговорювати не будемо, обмежимося лише генотипними та адитивними кореляціями, які мають винятково важливе значення для селекції. Генотипні кореляції визначалися за Хейзелем [11,12]. Генотипні адитивні кореляції визначалися між ознаками батьків і

Таблиця 2

Генетико-статистична характеристика донора домінантної короткостеблості жита озимого Гном 2 (2010 р.)

Ознаки		$\bar{X} \pm S_x$	$S \pm s_s$	$V \pm s_v$	lim
Висота рослин, см	P	51,83±0,37	1,74±0,26	4,34±0,61	50–54
	G	53,50±0,73	1,27±0,52	3,04±0,89	51–57
Продуктивна кущистість, шт	P	12,92±1,37	3,73±0,97	36,61±7,47	5–21
	G	13,67±0,62	2,75±0,44	20,12±3,21	9–17
Довжина колоса, см	P	8,58±0,45	0,94±0,32	10,95±3,71	6–12
	G	9,33±0,22	0,78±0,16	8,36±1,71	8–10
Число квіток у колосі, шт	P	62,67±2,33	8,06±1,64	12,86±2,62	52–82
	G	60,92±0,90	6,12±0,64	10,04±1,04	57–67
Число зерен у колосі, шт	P	40,33±3,87	13,38±2,73	33,18±6,77	27–70
	G	50,17±2,56	8,85±1,81	17,64±3,60	46–56
Озерненість колоса, %	P	63,83±4,78	16,53±3,37	26,10±5,33	42–85
	G	82,83±1,01	3,51±0,72	4,24±0,86	76–87
Щільність колоса	P	3,71±0,18	0,61±0,12	16,44±3,35	2,9–4,7
	G	3,25±0,06	0,21±0,04	6,46±1,32	3,0–3,4
Маса зерна з колоса, г	P	1,81±0,25	0,67±0,18	37,02±0,81	1,17–4,36
	G	1,16±0,03	0,22±0,02	18,96±2,11	0,96–1,39
Маса зерна з рослини, г	P	20,86±1,64	5,66±1,16	27,13±5,54	13,2–29,0
	G	15,18±0,61	2,11±0,43	13,90±2,84	11,9–18,8
Маса 100 зерен з рослини, г	P	2,67±0,12	0,42±0,09	15,73±4,55	2,0–3,0
	G	2,42±0,06	0,21±0,04	8,68±1,77	2,1–2,8

прямих нащадків. Істотне зменшення і генетичне закріплення висоти у нового донора Гном 2 на рівні 50–60 см створило умови для вияву прямої генетичної кореляції між висотою рослин і кількістю квіток у колосі ($r_G = 0,4219^*$), довжиною колоса ($r_G = 0,2182$), масою зерна з рослини ($r_G = 0,4182^{**}$), масою 100 зерен з рослини ($r_G = 0,1398$), обернені зі щільністю колоса ($r_G = -0,2923$) і масою зерна з колоса ($r_G = -0,2493$). Висота вихідних батьківських рослин жита Гном 2 виявила пряму адитивну кореляцію з кількістю квіток у колосі ($r_A = 0,5521^{***}$) і обернену зі щільністю колоса ($r_A = -0,3125^*$). Адитивний компонент кореляції безпосередньо вказує на «істинний» [19] вплив батьківських рослин на вияв цих ознак у прямих нащадків. Продуктивна кущистість батьківських рослин ($r_A = 0,4493^{**}$), маса зерна з рослини ($r_A = 0,4797^{**}$) прямо, а великозернистість (маса 100 зерен) обернено ($r_A = -0,5059^{***}$) впливала на висоту рослин нащадків. У першому випадку прямі адитивні кореляції висоти рослин для практичної селекції небажані, оскільки вони опосередковано знижують складові продуктивності. Обернений взаємозв'язок з великозернистістю надзвичайно сприятливий для селекції жита озимого. Адитивна кореляція висоти батьків і маси 100 зерен з рослини нащадків також обернена, хоча за абсолютним значенням набагато менша. Тут можна говорити про плейотропний ефект дії генів. Зменшення висоти рослин жита Гном 2 свідчить про можливість поєднання в одному генотипі високої маси 100 зерен.

Успадковування продуктивної кущистості в широкому розумінні ($H^2 = 0,5436$) середнє, а у вузькому ($h^2 = 0,3034$) низьке. Продуктивна кущистість на 54% зумовлена загальними генетичними чинниками, з них, зокрема, на 30% – адитивними, а на 24% – неадитивними. Концепцією генетичного вдосконалення продуктивної кущистості жита Гном 2

необхідно передбачати використання адитивного ефекту спрямованим добором, а також селекційними способами, спрямованими на опанування явища гетерозису, яке зумовлене генами домінантною та епістатичною дії. За парадигмою необхідно одночасно проводити добір генотипів з прямим випробуванням результатів добору за нащадками і паралельно створювати інбредні лінії з наступним їх комбінуванням та оцінкою ЗКЗ і СКЗ із продуктивної кущистості. Необхідно також враховувати, що продуктивна кущистість істотно залежить від умов зовнішнього середовища, яке вносить дуже суттєві корективи в реалізацію потенціалу продуктивності, тому актуальним залишається поліпшення агротехнічних умов, спрямованих на збільшення вияву цієї ознаки.

Генетичні коефіцієнти кореляції продуктивної кущистості (r_G) з усіма іншими визначеними в досліді ознаками – прямі, помірні за величиною. Як виняток, у донора Гном 2 встановлено обернену генетичну кореляцію продуктивної кущистості з масою 100 зерен з рослини ($r_G = -0,3197^*$). Коефіцієнт за формулою Хейзеля та адитивні кореляції між батьками і нащадками в обох напрямках були негативними. Селекціонер зацікавлений в одночасному підвищенні продуктивної кущистості та маси 100 зерен з рослини. Генетично виконати це складно через те, що за селекційного збільшення однієї з цих ознак друга неодмінно буде зменшуватися. Володіючи генетичною інформацією стосовно контролю за кількісними ознаками у жита Гном 2, ми ввели в популяцію новий склад генів спрямованим схрещуванням донора-носія великозернистості (маса 100 зерен > 7,0 г) як материнської форми з донором домінантною короткостеблості Гном 2, використаного як батьківський компонент. У F_2 отримали відповідну кількість рослин, які поєднують бажану короткостеблості із великозернистістю.

Довжина колоса в жита Гном 2 виявила практично однакові за абсолютним значенням коефіцієнти успадковування в широкому – $H^2 = 0,6885$ та у вузькому – $h^2 = 0,6696$ розумінні відповідно. Стратегією селекційного вдосконалення донора Гном 2 за довжиною колоса можливо застосовувати прямий добір. Фенотипічні і генотипні генетико-статистичні параметри (V_P і V_G) свідчать про істотний резерв збільшення довжини колоса впродовж найближчих поколінь. Установлено пряму генетичну спорідненість довжини колоса з кількістю квіток у колосі ($r_G = 0,2955$), продуктивністю рослини і великозернистістю ($r_G = 0,2727$). Обернені генетичну ($r_G = -0,3932^{**}$) та адитивну ($r_A = -0,4357^{**}$) кореляції встановлено між довжиною та щільністю колоса. Непередбачувану проблему можуть викликати негативна генетична ($r_G = -0,3199^*$) та адитивна ($r_A = -0,3528^*$) кореляції між довжиною колоса батьків і масою 100 зерен з рослини нащадків. Нейтралізацію зазначеної асоціації можливо здійснити через використання доборів або спрямовані насичувальні схрещування.

Середня арифметична кількість квіток у колосі Гном 2 виявила високу стабільність за роки досліджень. Визначені за співвідношенням S^2_G і S^2_P коефіцієнти успадковування в широкому розумінні – кількість квіток у колосі становила $H^2 = 0,5765$, що майже збіглося з успадковуванням у вузькому розумінні $h^2 = 0,5694$. Кількість квіток у колосі визначається переважно адитивними чинниками і таке явище необхідно ефективно використовувати в практичній селекції із залученням донора Гном 2. Кількість квіток у колосі вихідних батьківських рослин виявила пряму адитивну залежність з продуктивною кущистістю ($r_A = 0,5470^{***}$) і масою зерна з рослини нащадків ($r_A = 0,5174^{***}$). Збільшення кількості квіток на одну у батьківському поколінні збільшувало на 0,3969 шт. число продуктивних сте-

белі на 0,3825 г масу зерна з рослини у нащадків. Адитивна кореляція між кількістю квіток у колосі батьків і масою 100 зерен з рослини у нащадків виявилася оберненою ($r_G = -0,6044^{***}$). Це означає, що 36,5% батьківських рослин з довшим колосом утворювали дрібніше зерно у прямих нащадків. Кореляція між масою 100 зерен з батьківських рослин і кількістю квіток у колосі нащадків була також оберненою ($r_G = -0,4213^{**}$). Це означає, що збільшення великозернистості у батьківському поколінні в 17,7% випадків зумовлювало зменшення чисельності зерен у колосі нащадків. Враховуючи, що на 12–19% рослин у батьківському поколінні впливав небажаний ефект плейотропії, застосування інтенсивного добору за одночасного поєднання кількості зерен у колосі з його великозернистістю впродовж низки поколінь дасть можливість «розірвати» селекційно небажану генетичну кореляцію в жита Гном 2.

Кількість зерен у колосі значною мірою залежить від генетичної детермінації ознаки, а також від умов середовища, які складаються під час онтогенезу рослини. Генетико-статистичні параметри кількості зерен у колосі неадекватні попередньо аналізованим довжині та кількості квіток у колосі. Коефіцієнт успадкування кількості зерен у колосі жита Гном 2 у широкому розумінні виявився помірним за величиною ($H^2 = 0,4374$), але понад 56% загальної фенотипічної мінливості ознаки залежить від умов середовища. Адитивна компонента кількості зерен у колосі виявилася мізерною. Успадкування озерненості колоса в жита Гном 2 у широкому і вузькому розумінні надзвичайно низьке. Виходячи із зазначених генетичних параметрів, збільшення кількості зерен та озерненості колоса донора короткостеблості Гном 2, стратегія селекції зазначених ознак має бути спрямована на використання ефекту гетерозису з одночасним покра-

щенням агротехнічних умов вирощування жита.

Величини успадкування в широкому ($H^2 = 0,1808$) та вузькому ($h^2 = 0,1185$) розумінні показали неістотність генетичної детермінації щільності колоса. За використання в селекційних програмах донора короткостеблості жита Гном 2 бажано до схрещувань залучати зразки з генетичною вираженістю більшої довжини колоса, оскільки адитивні та неадитивні компоненти генетичної варіанси у цієї ознаки вичерпані і в популяцію спрямованим схрещуванням необхідно вводити новий склад генів. У результаті кон'югації хромосом в F_1 , у другому поколінні з'являються рослини з бажаним поєднанням короткостеблості та довжини колоса.

Від умов середовища істотно залежить маса зерна з колоса, яка передбачає основні складові – кількість зерен у колосі і великозернистість. Селекція на підвищення маси зерна з колоса жита озимого – надзвичайно актуальне і генетично складне завдання. Під час створення донора Гном 2 основна увага зосереджувалася на короткостеблості. Проводити споріднену селекцію одночасно на обидві ознаки у цього зразка недоцільно, оскільки виникне необхідність аналізувати великі обсяги популяції рослин і витрати праці. Застосовано стратегію односпрямованого добору, щоб у майбутньому провести конвергентні схрещування і поєднати в одному генотипі короткостеблості і високу масу зерна з колоса. Генетичний коефіцієнт варіювання маси зерна з колоса ($V_G = 18,96\%$) майже вдвічі нижчий від фенотипічного ($V_P = 37,02\%$) – решта мінливості ($V_E = 18,06\%$) спричинена умовами зовнішнього середовища. На фоні мінливих умов середовища практично неможливо визначити генотипну складову вияву маси зерна з колоса. Успадкування маси зерна з колоса в широкому розумінні низьке ($H^2 = 0,1078$). Прямий добір

та ефект гетерозису в донора Гном 2 використати надзвичайно проблематично.

Маса зерна з рослини – складна агрономічна ознака. Генетика успадкування маси зерна з рослини дуже залежить від її складових. Параметри успадкування маси зерна з рослини нового донора короткостеблості Гном 2 низькі – $H^2 = 0,1390$. Успадкування у вузькому розумінні загалом становило мізерну величину – $h^2 = 0,0092$. Генетичну мінливість маси зерна з рослини визначити в експерименті буває надзвичайно складно – іноді кореляції між батьками і нащадками бувають низькими, а іноді взагалі негативними (оберненими). Масу зерна з рослини в селекції жита озимого Гном 2 можна поліпшувати використанням прямої генетичної кореляції ($r_G = 0,3443^*$) з продуктивною кущистістю батьків. Опосередковано можна використовувати ефект гетерозису продуктивної кущистості нащадків, який тісно пов'язаний з масою зерна з рослини батьків.

Маса 100 зерен з рослини донора короткостеблості Гном 2 порівняно з кращими селекційними зразками дуже низька ($\bar{X} = 2,42$ г). Фенотипічний коефіцієнт мінливості маси 100 зерен ($V_P = 15,73\%$) майже вдвічі більший від генетичного ($V_G = 8,68\%$). Успадкування у вузькому розумінні ($h^2 = 0,5360$) досить високе, щоб проводити прямий добір. Для досягнення бажаної величини зерна у донора Гном 2 через прямий добір необхідно багато часу. Подолання генетично зумовленої перешкоди також потребує значних витрат часу, тому вважаємо за доцільне проводити насичувальні схрещування великозернистих зразків з новим донором короткостеблості. Поєднання згаданих ознак у таких схрещуваннях є ефективним.

Висновки. Стабілізаційним (доцентровим) добром був створений донор короткостеблості жита озимого (*Secale cereale* L.) з висотою рос-

лин 50–60 см. Висота рослин зберігала симетричність кривої розподілу і скупчення частот у центральних класах (позитивний ексцес). Вперше було запропоновано символіку нового алеля гена короткостеблості Hl-2Hl-2 і назву донора Гном 2 (Gnome 2). Упродовж 27 років стабілізаційного добору 57% загальної генетичної мінливості висоти рослин було зумовлено адитивними генами, що доступні для прямого добору за фенотипом, а 43% доміантними та епістатичними чинниками, що спричиняють ефект вияву гетерозису. У донора Гном 2 встановлено прямі генетичні кореляції висоти рослин з кількістю квіток у колосі, довжиною колоса, масою зерна з рослини, масою 100 зерен з рослини; обернені – зі щільністю колоса та масою зерна з колоса. Висота вихідних батьківських рослин виявила пряму адитивну кореляцію з кількістю квіток у колосі та обернену –

зі щільністю колоса. Адитивний компонент кореляції безпосередньо засвідчує «істинний» вплив батьківських рослин на вияв згаданих ознак у прямих нащадків. Продуктивна куцистість батьківських рослин, маса зерна з рослини прямо, а великозернистість (маса 100 зерен) обернено впливали на висоту рослин нащадків. Прямі адитивні кореляції висоти рослин для практичної селекції небажані, оскільки опосередковано знижують складові продуктивності. Обернена адитивна кореляція висоти батьківських рослин і маси 100 зерен з рослини нащадків зумовлена плейотропним ефектом дії генів, що дає можливість поєднання бажаних ознак в одному генотипі.

Продуктивна куцистість на 54% зумовлена загальними генетичними чинниками, з них, зокрема, на 30% – адитивними, а на 24% – неадитивними чинниками. Концеп-

цією генетичного вдосконалення продуктивної куцистості жита Гном 2 передбачається використання адитивного ефекту спрямованим добором, а також застосуванням селекційних способів для опанування ефекту гетерозису, зумовленого генами доміантної та епістатичної дії. За парадигмою селекції необхідно одночасно проводити добір генотипів з прямим випробуванням результатів добору за нащадками і паралельно створювати інбредні лінії з наступним їх комбінуванням та оцінкою ЗКЗ і СКЗ за продуктивної куцистості. Необхідно також враховувати, що продуктивна куцистість істотно залежить від умов зовнішнього середовища, яке вносить суттєві корективи в реалізацію потенціалу продуктивності, тому актуальним залишається поліпшення агротехнічних умов, спрямованих на збільшення вияву цієї ознаки.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Жученко, А. А. Экологическая генетика культурных растений (адаптация, рекомбинация, агробиоценоз.) А. А. Жученко. – Кишинев: «Штиинца», 1980, – 352 с.
2. Donald, C. M. The breeding of ideatypes. *Euphytica*, 1968, 17, 85, p. 403.
3. Скорик, В. В. Селекція жита (*Secale cereale* L.) на підвищену фотосинтетичну активність листя. / Вікт. В. Скорик, Волод. В. Скорик, Н. В. Симоненко [та інші]. Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин. – К., 2009. – № 1 (9), С. 19–25.
4. Скорик, В. В. Селекція жита (*Secale cereale* L.) на потужність кореневої системи. / Вікт. В. Скорик, Волод. В. Скорик, Н. В. Симоненко [та інші]. Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин. – К., 2009. – № 1 (9), С. 3–11.
5. Скорик, В. В. Донор короткостеблості жита озимого (*Secale cereale* L.) Гном 3. / В. В. Скорик. Сортовивчення та охорона прав на сорти рослин. – К., 2011. – № 1 (13), С. 4–11.
6. Скорик, В. В. Варьирование и наследуемость признаков иммунной к мучнистой росе популяции озимой ржи. / В. В. Скорик, В. И. Москалец. Селекция и семеноводство. – К., 1983. – Вып. 55. – С. 15–21.
7. Скорик, В. В. Генетические взаимосвязи признаков при селекции короткостебельной озимой ржи на высокую урожайность. / В. В. Скорик // Вестник с.-х. науки. – 1988, № 4 (380). – С. 46–52.
8. Скорик, В. В. Эффективность отбора по крупности зерна у озимой ржи. / В. В. Скорик. // Селекция и семеноводство. – К.: Урожай, 1975. – Вып. 31. – С. 6–14.
9. Меркурьева, Е. К. Биометрия в селекции и генетике сельскохозяйственных животных. / Е. К. Меркурьева. – М.: Колос, 1970. – С. 123.
10. Меркурьева, Е. К. Генетика. / Е. К. Меркурьева. – М.: Агропромиздат. 1991. – С. 207.
11. Рокицкий, П. Ф. Введение в статистическую генетику. / П. Ф. Рокицкий. – Минск: Высшэйшая школа, 1974. – 448 с.
12. Шталь, В. Популяционная генетика для животноводов-селекционеров. / В. Шталь, Д. Раш, Р. Шиллер, Я. Вахал. – М.: Колос, 1973. – 439 с.
13. Константинов, А. В. Общая цитология. / А. В. Константинов. – Минск: Высшэйшая школа, 1968. – 174 с.
14. Лобашов, М. Е. Генетика. / М. Е. Лобашов. – Изд-во Ленинградского университета, 1969. – 496 с.
15. Соболев, Н. А. Генетическая гетерогенность популяции. / Н. А. Соболев. // Сб. Генетика зернобобовых культур. – Орел, 1972. – 56 с.
16. Майо, О. Теоретические основы селекции растений. / О. Майо. // Пер. с англ. В. В. Иноземцева, А. А. Наумова; Под ред. и с предисл. Ю. Л. Гузова. – М.: Колос, 1994. – 295 с.
17. Bunyak, O. Evaluation of short-strawed winter rye hybrids controlled by dominant gen Hl of new donors. / O. Bunyak, V. Skoryk. International Symposium on Rye Breeding & Genetics. – Minsk, Belarus, 29 June – 2 July 2010, p. 54.
18. Шмальц, Х. Селекция растений. / Х. Шмальц. – М.: Колос, 1973. – 113 с.
19. Мережко, А. Ф. Проблема доноров в селекции растений. / А. Ф. Мережко. Санкт-Петербург, 1994. – 127 с.
20. Galton, F. Natural inheritance. / F. Galton. MacMillan, London, 1889, p. 28.